

**Μνήμη Αργύρη Εμμανουήλ:
10 Χρόνια από το Θάνατο, 100
Χρόνια από τη Γέννηση και 50
Χρόνια από την Άνιση
Ανταλλαγή**

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΑΡΙΟΛΗΣ

Σειρά Δημοσιεύσεων Οικονομικού Τμήματος
Αρ. 11

Μνήμη Αργύρη Εμμανουήλ: 10 Χρόνια από το Θάνατο, 100 Χρόνια από τη Γέννηση και 50 Χρόνια από την Άνιση Ανταλλαγή

Θεόδωρος Μαριόλης

Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο – Email: mariolis@hotmail.gr

«Αλλά οι «Αγγλίες» εξακολουθούν και σήμερα να είναι μειοψηφία. Ας έχουμε λοιπόν το νου μας σε τούτο: συγκεντρώνοντας υπερβολικά τον επαναστατικό μας ζήλο στο εσωτερικό της μειοψηφίας αυτής, κινδυνεύουμε, στην αυριανή θύελλα, να βρεθούμε στο πλευρό της μειοψηφίας. Δεν θα είναι η πρώτη φορά στην ιστορία που η Ρώμη δεν θα πέσει κάτω από τα πλήγματα των Ρωμαίων, αλλά κάτω από τα πλήγματα των «βαρβάρων».»

Αργύρης Εμμανουήλ, *Η Άνιση Ανταλλαγή* (1980, σελ. 531).

1. Εισαγωγή

Τον περασμένο Δεκέμβριο συμπληρώθηκαν 10 χρόνια από τον θάνατο του μάλλον πιο γνωστού εκπροσώπου του – ανομοιογενούς – ρεύματος ανάλυσης του διεθνούς κεφαλαιοκρατικού συστήματος, που ονομάστηκε «Άνιση Ανταλλαγή»: Ο Αργύρης Εμμανουήλ γεννήθηκε το 1911, στην Πάτρα, και απεβίωσε στις 14 Δεκεμβρίου του 2001, στο Παρίσι. Θεωρείται ότι λιγότερα πράγματα είναι γνωστά για τη ζωή παρά για το έργο του, αλλά αυτό είναι μάλλον ελεγχόμενο. Το βασικό βιβλίο του: *Η Άνιση Ανταλλαγή. Δοκίμιο για τους Ανταγωνισμούς στις Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις* (Maspero, 1969, Monthly Review, 1972, και στα ελληνικά: Παπαζήσης, 1980), ο «πυρήνας» του οποίου είχε ήδη εκτεθεί σε παράδοση του Εμμανουήλ στη Σορβόννη (18/12/1962), είναι εξαιρετικά δύσκολα ή/και αμφιλεγόμενα γραμμένο και, συνεπώς, ανοικτό σε διάφορες, συχνά αντικρουόμενες, ερμηνείες. Ο κεντρικός στόχος είναι να αποδειχθεί ότι η «άνιση ανταλλαγή», η οποία ορίζεται ως ελεύθερο και τέλεια ανταγωνιστικό εμπόριο ανάμεσα σε χώρες με διαφορετικά επίπεδα κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης-μισθών, αλλά με ίσο ποσοστό κέρδους, συνιστά το «στοιχειώδη μηχανισμό μεταφοράς αξίας, που επιτρέπει στις ανεπτυγμένες χώρες να εδραιώνουν και να προωθούν την *άνιση ανάπτυξη*, η οποία, με τη σειρά της, θέτει σε κίνηση όλους τους άλλους μηχανισμούς εκμετάλλευσης και εξηγεί όλη την κατανομή του πλούτου».

Αν και δεν παραδέχεται ότι η θεωρία της «άνισης ανταλλαγής» του Εμμανουήλ είναι πλήρης, καθαυτή ή ως σύλληψη του τρόπου λειτουργίας του παγκόσμιου συστήματος, ο Antony Brewer (1980, p. 209), στη διαισθητική και μεγάλου αναλυτικού βάθους μονογραφία του: *Marxist Theories of Imperialism. A Critical Survey*, υπογραμμίζει, εξαιρετικά εύστοχα, ότι αυτή η θεωρία «βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τις κύριες παραδόσεις της μαρξιστικής σκέψης για τον ιμπεριαλισμό και την παγκόσμια οικονομία, και απέχει εξίσου από τις

συμβατικές μη-μαρξιστικές θεωρίες. Πρόκειται για μία γνησίως πρωτότυπη συμβολή. Οι μαρξιστές, κατά γενικό κανόνα, έχουν εντοπίσει τον κύριο μηχανισμό του ιμπεριαλισμού είτε στην ανάπτυξη του μονοπωλίου (μονοπωλίου στην ανταλλαγή, κατά τον A. G. Frank, μονοπωλίου στην παραγωγή, κατά τον V. I. Lenin) είτε στην ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής εις βάρος προ-κεφαλαιοκρατικών τρόπων παραγωγής (R. Luxemburg, P. P. Rey). Το ρήγμα του Εμμανουήλ με αυτές τις παραδόσεις εκφράζεται στον υπότιτλο του βιβλίου του [εννοεί της αγγλικής (1972) έκδοσης, ο οποίος σημειωτέον διαφέρει από αυτόν της γαλλικής (1969) – Θ. Μ.]: «Μία Μελέτη του Ιμπεριαλισμού του Εμπορίου». [...] Ο μηχανισμός που προτείνει [για να εξηγήσει τις μεγάλες ανισότητες που υπάρχουν στην παγκόσμια οικονομία] δεν εδράζεται σε κανέναν είδος μονοπωλίου των κεφαλαιοκρατικών επιχειρήσεων ούτε ενέχει την οποιαδήποτε άσκηση κρατικής εξουσίας στις διεθνείς σχέσεις.»

Στα ακόλουθα παραθέτω ορισμένα βιογραφικά στοιχεία του Εμμανουήλ, συνοψίζω αυτό που θεωρώ κύριο στην ανάλυσή του και, τέλος, αναφέρω το λόγο για τον οποίο, κατά την άποψή μου, το βιβλίο του ούτε λησμονήθηκε ούτε θα λησμονηθεί, ανεξάρτητα από τις όποιες κριτικές δέχθηκε ή θα δεχθεί. Ωστόσο, δεν πραγματεύομαι καθόλου τα ζητήματα (i) της εμπειρικής εγκυρότητας, και (ii) των πολιτικών συνεπαγωγών της θεωρίας: για μία αρκετά κατατοπιστική και ενδιαφέρουσα συζήτηση, βλ. Anderson (1976). Και αυτό όχι μόνον χάριν συντομίας, αλλά και γιατί εκτιμώ ότι, στο βαθμό που η παρούσα εμμενής κριτική σύνοψη είναι ευσταθής, αυτά τα ζητήματα καθίστανται – όχι ανάξια λόγου αλλά μάλλον – δευτερεύοντα.

2. Βιογραφικά Στοιχεία

Ο Εμμανουήλ σπούδασε οικονομικές και νομικές επιστήμες στην Ελλάδα (1927-1934) και, υπό τη δικτατορία του Μεταξά, κατέφυγε, το 1937, στο Βελγικό Κονγκό, όπου εργάστηκε στον ιδιωτικό τομέα. Το 1942 κατατάχθηκε εθελοντής στο ελληνικό σώμα της Μέσης Ανατολής, και τον Απρίλιο του 1944 έλαβε μέρος στην εξέγερση κατά της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, στο Κάιρο. Καταδικάστηκε σε θάνατο, αλλά με την αμνηστία του 1945 επέστρεψε στο Κονγκό, όπου συνδέθηκε ενεργά με το εθνικοαπελευθερωτικό-παναφρικανιστικό-αντιιμπεριαλιστικό κίνημα, στο ο-

ποίο πρωτοστάτησε ο «Μαύρος Άγιος» (Γιάννης Ρίτσος) Patrice Lumumba (1925-1961). Το 1957 αναγκάστηκε να καταφύγει στην Γαλλία, όπου σπούδασε Ιστορία της Τέχνης (1957-1960), στη Σχολή του Λούβρου, ενώ το 1961 εγγράφηκε στην Πρακτική Σχολή Ανωτέρων Σπουδών, από την οποία ανακηρύχθηκε διδάκτορας του 3^{ου} Κύκλου Σπουδών (1968), με Επιβλέποντα Καθηγητή τον μαρξιστή οικονομολόγο και ιστορικό Charles Bettelheim (1913-2006). Η διατριβή του ήταν ακριβώς το βιβλίο, με το οποίο θα γινόταν, ευθύς αμέσως, παγκοσμίως γνωστός, ενώ περιλήφθηκαν σε αυτό οι όχι και τόσο δευτερεύουσες θεωρητικές διαφονίες του Bettelheim και οι αντίστοιχες ανταπαντήσεις του Εμμανουήλ, (βλ. Εμμανουήλ, 1980, σσ. 9-25 και 373-531). Η ακαδημαϊκή καριέρα του ξεκίνησε το 1969, στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Παρίσι VII. Το 1972 μετέβηκε στο «Ινστιτούτο Μελετών Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης» του Πανεπιστημίου Παρίσι I, ως διευθυντής του προγράμματος «Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις», θέση στην οποία παρέμεινε έως τη συνταξιοδότησή του, το 1980, όπου του απονεμήθηκε ο τίτλος του Αναπληρωτή Καθηγητή.

Ο Εμμανουήλ περιγράφεται ως αντικομορμιστής, εικονοκλάστης, εξαιρετικά μαχητικός και επίμον στις επιστημονικές θέσεις του, αλλά και δάσκαλος που υποκινούσε στην κριτική αμφισβήτηση κάθε παραδεδομένης διδασκαλίας, περιλαμβανομένης της δικής του. Τέλος, θεωρούσε, όπως υπογραμμίζει ο – από το 1974 στενός συνεργάτης του – Claudio Jedlicki (2001), ότι οι αναλύσεις του τον οδηγούσαν στο «να ταυτίζεται με τους λαούς του Τρίτου Κόσμου και να αντιτίθεται στην αλαζονεία των μεγάλων δυνάμεων απέναντι στις φτωχές χώρες. Το στρατόπεδό του ήταν πάντα αυτό των αδυνάμων».

3. Η Άνιση Ανταλλαγή

Κάθε άλλο παρά είναι εμφανές στον αναγνώστη ότι το βιβλίο «ταλαντώνεται», μάλλον άτακτα, περί τριών, καταρχήν ανεξάρτητων μεταξύ τους, ζητημάτων:

1. Της επονομαζόμενης «μεταφοράς αξίας-υπεραξίας» από τις χώρες με χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης-μισθών προς τις χώρες με υψηλά επίπεδα ανάπτυξης-μισθών.

2. Της πιθανότητας το ελεύθερο εμπόριο να οδηγεί, εν αντιθέσει με ό,τι υποστηρίζουν ο Ricardo και η Νεοκλασική Σχολή, σε μείωση της κατανάλωσης ανά μονάδα απασχολούμενης εργασίας.

3. Του βαθμού τροποποίησης του ρικαρδιανού «νόμου των συγκριτικών πλεονεκτημάτων», όταν διαμορφώνεται διεθνώς ενιαίο ποσοστό κέρδους (ως συνέπεια της ελεύθερης μετακίνησης χρηματικών κεφαλαίων).

Θεωρώ ότι η ιδιαίτερη αλλά και προδρομική συμβολή του Εμμανουήλ συνίσταται στο κατά σειρά τρίτο ζήτημα. Αλλά ας τα εξετάσουμε κατά σειρά:

1. Ακόμα και εάν γίνει η παραχώρηση ότι η «μεταφορά αξίας-υπεραξίας» έχει, ως έννοια, κάποιο, έστω, νόημα ή, ως φαινόμενο, κάποια, έστω, οικονομική επίπτωση (έχω εκθέσει τις περί του αντιθέτου απόψεις μου στα

Μαριόλης, 2000, 2010, Δοκίμια 7-9 και 11), το ακανθώδες πρόβλημα είναι ότι τίποτε δεν αποκλείει περιπτώσεις αντίστροφης «μεταφοράς», δηλαδή από τις χώρες υψηλής σε αυτές χαμηλής ανάπτυξης, κάτι που μάλλον παραδέχθηκε, αργότερα, ο Emmanuel (1975, 1977) (η πλέον εμπειρισματομένη και εμμενής απόδειξη δόθηκε, ωστόσο, από τον Mainwaring, 1980). Για αυτόν ακριβώς το λόγο, η «ορθόδοξη δυτική» μαρξιστική θεώρηση του έργου του Εμμανουήλ, η οποία επικεντρώθηκε στο παρόν ζήτημα, οδηγήθηκε σε αδιέξοδο. Αντιθέτως, εκείνοι οι μελετητές, οι οποίοι βασίστηκαν στην από τον Piero Sraffa (1960) ανασυγκρότηση της θεωρίας της αξίας-τιμών, αφού απέδειξαν το ανυπόστατο της «μεταφοράς», στράφηκαν, εν συνεχεία, στα άλλα δύο ζητήματα και ανέδειξαν ό,τι σε αυτά είναι ενεργό (για σχετικές εκθέσεις και κριτικές, βλ. Delarue, 1975, Evans, 1975, 1981, 1984, Gibson, 1980, Montet, 1986, και Μαριόλης, 1993, κεφ. 11, *inter alia*).

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως έχει αποδειχθεί, με εξαιρετική σαφήνεια, από τον Kurz (1976, pp. 7-9 and 19-21), το αναλυτικό υπόδειγμα του Εμμανουήλ συνιστά (στην καλύτερη περίπτωση) μία ειδική εκδοχή του σραφφαϊανού αναλυτικού υποδείγματος διεθνούς εμπορίου ή, καλύτερα, έναν ιδιαίτερο τρόπο απάλειψης (ανάμεσα σε πολλούς άλλους, εναλλακτικά διαθέσιμους) των βαθμών ελευθερίας του σραφφαϊανού υποδείγματος, το οποίο συγκροτήθηκε και διερευνήθηκε, κατά πρώτον, από τον Parrinello (1970, [1973] 1979). Ειδικότερα, ενώ το σραφφαϊανό υπόδειγμα για κλειστές οικονομίες χαρακτηρίζεται από έναν, και μοναδικό, βαθμό ελευθερίας (βλ. Sraffa, 1960, Part I), αυτό για δύο ανοικτές εθνικές οικονομίες χαρακτηρίζεται από τρεις βαθμούς ελευθερίας και, άρα, είναι δυνατόν να επιλυθεί με (i) τον εξωγενή καθορισμό των εθνικών πραγματικών ωρομισθίων, και (ii) τη διεθνή εξίσωση των εθνικών ποσοστών κέρδους, δυνατότητα που επιλέχθηκε από τον Εμμανουήλ. Γενικά, πάντως, όπως τονίζει ο Steedman ([1979] 1993, σελ. 49), η σραφφαϊανή ανάλυση του διεθνούς εμπορίου είναι ανεξάρτητη από την όποια συγκεκριμένη επιλογή «κλεισίματος-ολοκλήρωσης» του υποδείγματός της, αν και η εκάστοτε επιλογή οφείλει να αντιστοιχεί στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά δομής και λειτουργίας των εκάστοτε απεικονιζόμενων εθνικών οικονομιών.

2. Παρόλο που ο Εμμανουήλ δεν το απέδειξε πλήρως, είναι δυνατόν (αλλά όχι αναγκαίο) να σημειώνεται μείωση της κατανάλωσης – ακόμα και – σε όλες τις χώρες που συμμετέχουν στο εμπόριο. Και αυτό είναι τόσο πιθανότερο για κάθε μία χώρα, όσο μικρότερο είναι το ποσοστό αποταμίευσής της. Ωστόσο, δεν υφίσταται εκ των προτέρων λόγος μονοσήμαντης μείωσης της κατανάλωσης στις χώρες χαμηλής ανάπτυξης και αύξησης της κατανάλωσης στις χώρες υψηλής ανάπτυξης, ενώ η χρήση προστατευτικών πολιτικών δύναται να εξουδετερώσει, για όλες τις χώρες, το εν λόγω ενδεχόμενο (σχετικά, βλ. van de Klundert, 1971, Mainwaring, 1976, Emmanuel, 1978, Samuelsson, 1978, Steedman, 1979, Essays 4, 9, 11 and 12, Steedman, [1979] 1993, κεφ. 5-6 και 10, Mariolis, 2004, 2005,

2010). Τέλος, όλα αυτά ισχύουν ανεξάρτητα από το εάν – σύμφωνα με την ορολογία του Εμμανουήλ – υφίσταται «άνιση ή ίση ανταλλαγή» (όπου στη δεύτερη περίπτωση εννοείται η – σταθερών όλων των άλλων – διεθνής ισότητα των μισθών).

3. Παρόλο που – και πάλι – ο Εμμανουήλ δεν το απέδειξε πλήρως, όταν (i) τα επίπεδα των μισθών προσδιορίζονται εξωγενώς, δηλαδή από τις προσιδιάζουσες σε κάθε χώρα ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες, και (ii) διαμορφώνεται διεθνώς ενιαίο ποσοστό κέρδους, τότε πράγματι ο «νόμος των συγκριτικών πλεονεκτημάτων» λαμβάνει μορφή που προσομοιάζει με αυτήν του «νόμου των απολύτων πλεονεκτημάτων»: δεν αποκλείεται οι χώρες χαμηλής ανάπτυξης να μην είναι σε θέση να παράγουν (επικερδώς) για τη διεθνή αγορά, οπότε η παραγωγή όλων των διεθνώς εμπορευσιμων εμπορευμάτων μεταφέρεται, τελικά, στις χώρες υψηλής ανάπτυξης. Ωστόσο, όταν τα επίπεδα μισθών προσδιορίζονται ενδογενώς, δηλαδή μέσω της αλληλεπίδρασης προσφοράς-ζήτησης εργασίας (περίπτωση με την οποία διαφωνεί ο Εμμανουήλ, 1980, κεφ. 3), τότε ο «νόμος των συγκριτικών πλεονεκτημάτων» τροποποιείται ποσοτικά αλλά όχι ποιοτικά: αν και οι μισθοί στις χώρες χαμηλής ανάπτυξης διαμορφώνονται σε επίπεδα που *κατανάγκη* υπολείπονται αυτών στις χώρες υψηλής ανάπτυξης, οι πρώτες είναι πάντοτε σε θέση να παράγουν για τη διεθνή αγορά (για όλα αυτά, βλ. Brewer, 1985, Parrinello, 2009, και Μαριόλης, 2012, Παράρτημα και υποσημείωση 3).

Η «παγκοσμιοποίηση», γενικά, και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ειδικά, δεν συνεπάγονται μόνον τις προαναφερθείσες τροποποιήσεις του εν λόγω νόμου, αλλά και, όσο τείνουν στο ρητά επιδιωκόμενο όριό τους, την ολοκληρωτική μετατροπή του στο «νόμο των απολύτων πλεονεκτημάτων», διότι (i) εκτυλίσσονται σε συνθήκες μονοπωλιακού (και όχι τέλειου) ανταγωνισμού (για την ιδιαίτερη σημασία αυτού του παράγοντα, βλ. π.χ. Krugman και Obstfeld, 2011, κεφ. 6), και (ii) ενέχουν την ελεύθερη μετακίνηση (και) του εργατικού δυναμικού. Όλες αυτές οι μεταλλάξεις έχουν ιδιαίτερος αρνητικές (θετικές) επιπτώσεις στις χώρες χαμηλής (υψηλής) ανάπτυξης, και εδώ, ακριβώς, εντοπίζεται, θεωρώ, το θεμελιώδες πρόβλημα των χωρών του ευρωπαϊκού «Νότου», το οποίο είναι αδύνατον, επομένως, να επιλυθεί, με μέτρα οικονομικής πολιτικής, εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αντιθέτως, μάλιστα, είναι οι κλιμακούμενες τροποποιήσεις του νόμου ό,τι υπερκαθορίζει τις ασκούμενες οικονομικές πολιτικές (βλ. Μαριόλης, 2011).

4. Το (Μη) Παράδοξο

«Όταν κανείς υπηρετεί την Επανάσταση είναι σαν να καλλιεργεί τη θάλασσα»
Simón Bolívar, Νοέμβριος 1830

Η Άνιση Ανταλλαγή δεν προσφέρει ούτε τη διαμέριση των ζητημάτων που πραγματεύεται ούτε την κεντρική απόδειξη που υπόσχεται, η οποία θα πρέπει να αναζη-

τηθεί μάλλον βάσει της ανάλυσης του ιμπεριαλισμού του O. Lange ([1961] 1974) και των προσεγγίσεων περί «σφραγιστικής αιτιότητας» των G. Myrdal, N. Kaldor, A. Thirlwall, παρά στις σχέσεις ανταλλαγής, καθαυτές (σχετικά, βλ. Dutt, 1990, chs. 8-10, Mainwaring, 1991, Thirlwall, 2001, κεφ. 7). Και είναι βέβαιον, τουλάχιστον για μένα, ότι εάν ο Εμμανουήλ (i) δεν είχε χρησιμοποιήσει τον όρο «άνιση/ίση ανταλλαγή», ο οποίος στερείται, γενικά, νοήματος και, έτσι, μόνον σύγχυση δημιουργεί, και (ii) είχε εμμείνει, από αναλυτική άποψη, τουλάχιστον, στην ανάπτυξη της προσέγγισής του βάσει των «αρχών» της σφραγιστικής θεωρίας (κάτι που παραδέχθηκε, εκ των υστέρων, ως αναγκαίο – βλ. Εμμανουήλ, 1980, σσ. 463-485 και 493-498, Emmanuel *et al.*, 1975, pp. 72-74, και Emmanuel, 1978, p. 144), τότε θα είχαν αναδειχθεί πλήρως όχι μόνον τα όρια αλλά και η ιδιαίτερη-προδρομική σημασία της συμβολής του.

Όμως, όσο υπάρχουν χώρες που διατηρούν στρατιωτικές δυνάμεις εκτός των ορίων της επικράτειάς τους, επιβάλλουν σε άλλες χώρες κυβερνήσεις ή προγράμματα, για να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα των κεφαλαιοκρατών τους στον κλάδο π.χ. της μπανάνας ή χρησιμοποιούν τρίτα εθνικά εδάφη ως βάσεις «ανοίγματος του δρόμου για τη δημοκρατία της αγοράς», πάντα θα βρίσκονται «βάρβαροι» να κηρύττουν «τη χειραφέτηση από τα δεσμά της αδικίας, του δεσποτισμού, της εκμετάλλευσης, και της πολιτικής και οικονομικής ηγεμονίας», ενώ κάποια χέρια θα ψηλαφίζουν βιβλία όπως αυτό του Εμμανουήλ, με την ελπίδα ότι θα αντιταχθούν καλύτερα, εάν πρώτα κατανοήσουν.

5. Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τον Γιώργο Νίνο για διαχρονικές συζητήσεις επί της μαρξιστικής θεωρίας, γενικά, και της «Άνισης Ανταλλαγής», ειδικά. Συντομευμένα, και χωρίς παραπομπές, εκδοχή του παρόντος δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Priv*, Κυριακή 4 Μαρτίου 2012.

6. Αναφορές

- Anderson, J. O. (1976) Κριτική στη θεωρία της άνισης ανταλλαγής του Αργύρη Εμμανουήλ, στο: Κ. Βαϊτσός και Α. Μητσός (επιμ.) (1982) *Διεθνής Οικονομική. Κείμενα Ανάλυσης και Πολιτικής, Τόμος Πρώτος: Διεθνές Εμπόριο*, 3^η έκδοση, Αθήνα, Πελεκάνος.
- Brewer, A. (1980) *Marxist Theories of Imperialism. A Critical Survey*, London & New York, Routledge & Kegan Paul.
- Brewer, A. (1985) Trade with fixed real wages and mobile capital, *Journal of International Economics*, 18, pp. 177-186.
- Delarue, A. (1975) *Éléments d'économie néo-Ricardienne, Revue économique*, 26, pp. 177-197 (Première Partie) et pp. 337-364 (Deuxième Partie).
- Dutt, A. K. (1990) *Growth, Distribution and Uneven Development*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Εμμανουήλ, Α. (1980) *Η Άνιση Ανταλλαγή. Δοκίμιο για τους Ανταγωνισμούς στις Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Emmanuel, A. (1975) Unequal exchange revisited, Discussion Paper No. 77, Institute of Development Studies, University of Sussex.
- Emmanuel, A. (1977) Gains and losses from the international division of labour, *Review*, 1, pp. 87-108.
- Emmanuel, A. (1978) A note on 'trade pattern reversals', *Journal of International Economics*, 8, pp. 143-145.
- Emmanuel, A., Somaini, E., Boggio, L. et Salvati, M. (1975) *Un Débat sur l'Échange Inégal: Salaires, Sous-développement, Impérialisme*, Paris, Maspero.
- Evans, H. D. (1975) Unequal exchange and economic policies: some implications of the neo-Ricardian critique of the theory of comparative advantage, *Institute of Development Studies Bulletin*, 6, pp. 28-52.
- Evans, H. D. (1981) Monopoly power and imperialism: Oscar Braun's theory of unequal exchange, *Development and Change*, 12, pp. 601-610.
- Evans, H. D. (1984) A critical assessment of some neo-Marxian trade theories, *Journal of Development Studies*, 20, pp. 202-226.
- Gibson, B. (1980) Unequal exchange: theoretical issues and empirical findings, *Review of Radical Political Economics*, 12, pp. 15-35.
- Jedlicki, C. (2001) Arghiri Emmanuel, *Tiers-Monde*, 42, pp. 951-953.
- Krugman, P. και Obstfeld, M. (2011) *Διεθνής Οικονομική*, Αθήνα, Κριτική
- Kurz, H. D. (1976) Heterogeneous capital and the pure theory of international trade, Institut für Theoretische Volkswirtschaftslehre, Kiel, Mimeo.
- Lange O. ([1961] 1974) *Οικονομικός Σχεδιασμός και Πολιτικές Σχέσεις*, Αθήνα, Κάλβος.
- Μαριόλης, Θ. (1993) Η Νεορικαρδιανή Θεωρία του Εξωτερικού Εμπορίου. Κριτική Προσέγγιση, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Mimeo.
- Μαριόλης, Θ. (2000) Μεταφορά υπεραξίας και διεθνής καταμερισμός εργασίας, στο: Θ. Μαριόλης και Γ. Σταμάτης (2000) *Η Εντός ΟΝΕ Εποχή*, Αθήνα, Στάχυ.
- Μαριόλης, Θ. (2010) *Δοκίμια στη Λογική Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Matura.
- Μαριόλης, Θ. (2011) *Ελλάδα, Ευρωπαϊκή Ένωση και Οικονομική Κρίση*, Αθήνα, Matura.
- Μαριόλης, Θ. (2012) Εγκώμιο στο Ευρώ.
<http://www.theo-mariolis.gr>
- Mainwaring, L. (1976) The correction of the neo-Ricardian trade losses, *Economia Internazionale/International Economics*, 29, pp. 92-99.
- Mainwaring, L. (1980) International trade and the transfer of labour value, *The Journal of Development Studies*, 17, pp. 23-31.
- Mainwaring, L. (1991), *Dynamics of Uneven Development*, Aldershot, Edward Elgar.
- Mariolis, T. (2004) Pure joint production and international trade: a note, *Cambridge Journal of Economics*, 28, pp. 449-456.
- Mariolis, T. (2005) Endogenous growth and ambiguous steady-state gains from free trade, *Indian Development Review. An International Journal of Development Economics*, 3, pp. 15-27.
- Mariolis, T. (2010) A neo-Ricardian critique of the traditional static theory of trade, customs unions and common markets, MPRA paper, No. 23088.
<http://mpa.ub.uni-muenchen.de/23088/>
- Montet, C. (1986) Échange inégal, gain de l'échange et justice distributive internationale, *Revue économique*, 37, pp. 659-676.
- Parrinello, S. (1970) Introduzione ad una teoria neoricardiana del commercio internazionale, *Studi Economici*, 25, pp. 267-321.
- Parrinello, S. ([1973] 1979) Distribution, growth and international trade, in: I. Steedman (ed.) (1979).
- Parrinello, S. (2009) The notion of national competitiveness in a global economy, in: J. Vint, J. S. Metcalfe, H. D. Kurz, N. Salvadori and P. Samuelson, (eds) (2009) *Economic Theory and Economic Thought. Essays in honour of Ian Steedman*, Routledge, London.
- Samuelson, P. (1978) Free trade's intertemporal Pareto-optimality, *Journal of International Economics*, 8, pp. 147-149.
- Sraffa, P. (1960) *Production of Commodities by Means of Commodities. Prelude to a Critique of Economic Theory*, Cambridge, Cambridge University Press (ελληνική έκδοση (1985): Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα, Προλογικό Σημείωμα: Γ. Κριμπάς, Μετάφραση: Σ. Βασιλάκης).
- Steedman I. ([1979] 1993) *Διεθνές Εμπόριο*, Αθήνα, Κριτική.
- Steedman, I. (ed.) (1979) *Fundamental Issues in Trade Theory*, London, Macmillan.
- Thirlwall, A. P. (2001) *Μεγέθυνση και Ανάπτυξη*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- van de Klundert, Th. (1971) Labour values and international trade; a reformulation of the theory of A. Emmanuel, Research Memorandum, 26, Tilburg Institute of Economics, Department of Political Economics.